

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2001 metai

2

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2001

2

VILNIUS 2002

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2001

2

VILNIUS 2002

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS

Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS

Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)

Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS

Lenkijos MA istorijos institutas

Edmundas RIMŠA

Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)

Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS

Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS

Milervilio universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius
<http://www.istorija.lt>

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2002
© Straipsnių autoriai, 2002

EDMUNDAS R I M Š A

STEPONO BATORO LIETUVOS DIDIEJI ANTSPAUDAI IR JŲ ATSIRADIMO APLINKYBĖS

Didieji antspaudai užima ypač svarbią vietą Lietuvos valstybės ir jos raštinės istorijoje. Jau XIV a. pabaigoje tokį spaudą buvo pasidaręs Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas¹. Tačiau po kelių metų jo atsisakė ir vietoje didžiojo ėmė naudoti dar reprezentatyvesnį majestotinį antspaudą. Tikruoju Lietuvos valstybės didžiojo antspaudu kūrėju reikia vadinti didįjį kunigaikštį Aleksandrą (1492–1506)². Būtent jo laikais sukurta ir vėliau kitų valdovų modifikuota didžiojo antspaudu struktūra išliko iki Lenkijos-Lietuvos valstybės žlugimo 1795 m. Jau Aleksandro antspaude pavaizduoti žemių herbai turėjo rodyti valstybės sandarą, o dviejų antspaudų – didžiojo ir mažojo – naudojimas tapo vienu iš pretekstų savarankiškomis kanclerio ir vicekanclerio institucijoms susidaryti bei didžiajai ir mažajai valstybės raštinei susiformuoti, nes didysis antspaudas buvo kanclerio, o mažasis – vicekanclerio žinioje³. Iš pradžių didieji antspaudai naudoti retai, paprastai svarbiausiems dokumentams

¹ Apie Vytauto didįjį antspaudą rašoma: I. J o n y n a s, Vytauto ženklas, *Vairas*, 1930, Nr. 4, p. 33 (Perspausdinta: I. J o n y n a s, *Lietuvos didieji kunigaikščiai*, sud. ir įvadą parašė V. Merkys, Vilnius, 1996, p. 185–186); M. G u m o w s k i, Pieczęcie książąt litewskich, *Ateneum wileńskie*, rocz. 7, 1930, z. 3/4, s. 720, tabl. VI, 42; W. S e m k o w i c z, *Sfragistyka Witolda*, Kraków, 1931, s. 12–19, il. 5. Dėl antspaudu atsiradimo laiko žr.: E. R i m š a, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės miestų antspaudai*, Vilnius, 1999, p. 67, 159 nuoroda.

² E. R i m š a, Lietuvos didysis antspaudas, *Kultūros barai*, 1989, Nr. 3, p. 1, 58.

³ Pirmuoju Lietuvos vicekancleriu 1566 m. kovo 11 d. tapo Eustachijus Valavičius (J. W o l f f, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386–1795*, Kraków, 1885, s. 163; *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Lulewicz i A. Rachuba, Kórnik, 1994, s. 147).

tvirtinti⁴. Labiau paplito nuo Stepono Batoro laikų, kai jais imta antspauduoti ne tik privilegijas, svarbius raštus ar teismo sprendimus, bet ir išrašus iš Lietuvos Metrikos, net valdovo laiškus ir šaukimus į teismą.

Steponas Batoras per palyginti neilgą 10 metų valdymo laikotarpį naudojo du didžiuosius antspaudus. Abiejų piešinius dar 1890 m. paskelbė Edmundas Diehlas⁵, o po šimto metų Anatolis Citovas – jų nuotraukas⁶. Tiesa, tiek E. Diehlo piešiniuose, tiek abiejų autorių komentaruose yra klaidų. Mažai padeda ir A. Citovo paskelbtos antspaudų nuotraukos, nes jos prastos kokybės, ne geresnė ir fotografuotų antspaudų būklė. Istorinėje literatūroje labai menkai argumentuotos ir didžiųjų antspaudų pasikeitimo priežastys. Dauguma tyrinėtojų mano, kad kitas didysis antspaudas galėjo atsirasti vien dėl to, kad pirmajame buvo klaidingai nurodyti dinastijų herbai⁷.

Šiandien turime daug daugiau geresnės būklės antspaudų, negu jų žinojo mūsų pirmtakai. Be to, Lietuvos Metrikoje ir net skelbtuose šaltiniuose yra svarbių, tyrinėtojų nepanaudotų duomenų apie pirmojo spaudo dingimą ir antrojo atsiradimą. Tai leidžia tiksliau paskelbti tiek abu didžiuosius Stepono Batoro laikų antspaudus, tiek jų kaitą parodančią dokumentinę medžiagą. Publikacijoje nebus nagrinėjami heraldikos idėjiniai parinkimo motyvai, nes tai kito, platesnio tyrimo objektas, išeinantis už valdovo Stepono Batoro sfragistikos ribų.

Kalbant apie pirmąjį didįjį antspaudą, jame įrašyta 1576 m. data, pasak tyrinėtojų, rodo spaudo atsiradimo laiką⁸. Galima su tuo sutikti, tačiau tada kyla kitas klausimas, kodėl iki 1579 m. nėra juo antspauduotų dokumentų, tarsi kanclerio raštinė neegzistuoūtų, kai vėliau, ypač 1580–1581 m., juo antspauduota ganėtinai intensyviai.

⁴ Dėl aiškumo pažymėsime, kad po ilgų paieškų Lietuvos ir kaimyninių kraštų dokumentų saugyklose pavyko rasti vos keliolika didžiųjų antspaudų: vieną Aleksandro, penkis Žygimanto Senojo, šešis Žygimanto Augusto ir vieną Henriko Valua. Dar keli Žygimanto Senojo, Žygimanto Augusto ir Henriko Valua laikų antspaudai nurodomi literatūroje.

⁵ E. D i e h l, Uzupełnienie do sfragistyki polskiej, *Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne* (toliau – *WNA*), t. 1, 1890, nr 4(6), kol. 117–119, rys. nr 9, 10. Antrojo antspaudu piešinį vėliau perspausdino T. K r u s z y ņ s k i, *Właściwości stylowe polskich monet i pieczęci od czasu renesansu*, *WNA*, t. 14, 1932, s. 57.

⁶ А. Ц и т о в, *Пячаткі старажытнай Беларусі. Нарысы сфрагістыкі*, Мінск, 1993, с. 128; А. Ц и т о в, *Сфрагістыка і геральдыка Беларусі* (ілюстраваны курс лекцый), Мінск, 1999, с. 140.

⁷ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie królów polskich*, Kraków, 1919, s. 34–36; T. K r u s z y ņ s k i, *Właściwości stylowe*, s. 58; S. K. K u c z y ņ s k i, *Polskie herby ziemskie. Geneza, trześci, funkcje*, Warszawa, 1993, s. 128, 174, przypis 17.

⁸ Literatūroje vyrauja nuomonė, kad antspaude įrašyta 1576 m. data yra pirmoji Lietuvos valdovų sfragistikoje (M. G u m o w s k i, M. H a i s i g, S. M i k u c k i, *Sfragistyka*, red. S. Mikucki, Warszawa, 1960, s. 180; M. G u m o w s k i, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, Graz, 1966, S. 37). Iš tikrųjų pirmą kartą data įrašyta Henriko Valua Lietuvos didžiam antspaude: 1 ✻ 5 ✻ 7 ✻ 4 (*Lietuvos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *MAB*), f. 16–25, l. 1).

Tai paaiškinti, matyt, galima tuomet krašte susiklosčiusia politine situacija ir kancelerio vieta valstybės valdžios struktūroje.

Žinoma, kad Lietuvos valdančioji viršūnė po Henriko Valua pabėgimo neskubėjo ieškoti naujo valdovo. O kai 1575 m. gegužės 22 d. jis neteko teisės į sostą ir neliko kitos išeities, ėmė orientuotis į Habsburgus. Iš pradžių ji rėmė princo Ernesto, vėliau – Maksimiljono kandidatūrą. Bet kai dalis lenkų 1575 m. gruodžio mėn. viduryje karaliumi paskelbė Oną Jogailaitę, o jos pagalbininku ir būsimoju vyru – Transilvanijos kunigaikštį Steponą Batorą⁹, lietuviai suskilo. Didžiojo spaudo saugotojas kancleris Mikalojus Radvila Rudasis buvo už Habsburgus, kiti pradėjo linkti į Batoro pusę. 1576 m. pradžioje kancleris net pasiuntė į Vieną Venclovą Agripą, kad paskubintų Habsburgų apsisprendimą. Bet Maksimiljonas delsė, kėlė vis naujus reikalavimus. Net Steponą Batorą balandžio 8 d. karūnavus, M. Radvila laikėsi savo pozicijų. Tik birželio pradžioje jis perėjo į Batoro pusę ir buvo išrinktas į Lietuvos delegaciją, kuri 1576 m. birželio 29 d. Varšuvoje Steponą Batorą pripažino Lenkijos karaliumi ir Lietuvos didžiuoju kunigaikščiu¹⁰.

Pamažu tarp naujojo valdovo ir M. Radvilos Rudojo susiklostė gana draugiški santykiai. Užimdamas aukščiausias Vilniaus vaivados ir kanclerio pareigas jis tapo savotišku Stepono Batoro patikėtiniu Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje. Valdovas, žinodamas M. Radvilos Rudojo įtaką bei karinius sugebėjimus, jam patikėjo ir didžiojo etmono pareigas. Tokiu būdu pirmaisiais Stepono Batoro valdymo metais ant M. Radvilos Rudojo pečių užgulė visi svarbiausi Lietuvos valdymo ir pasirengimo karui reikalai¹¹. Suprantama, kad, susiklosčius tokioms aplinkybėms, Lietuvos raštinės darbą privalėjo kuruoti vicekancleris. Dėl to ir neturime nė vieno kanclerio saugotu didžiuoju spaudu patvirtinto dokumento. Ir tik kai M. Radvila Rudasis 1579 m. spalio mėn. dėl amžiaus atsisakė kanclerystės ir į jo vietą buvo paskirtas vicekancleris Eustachijus Valavičius¹², kanclerio raštinės darbas atgijo. Būtent iš jo kancleriavimo laikų yra visi mūsų nurodyti didžiuoju antspaudu patvirtinti dokumentai. Kita vertus, pirminis M. Radvilos Rudojo nusistatymas prieš Steponą Batorą galėjo būti pagrindinė priežastis, kad iki tol naudotas spaudas taip atmetinai perdirbtas: pakeista legenda ir raitelio herbas, bet aplink Lietuvos raitelį esančiame herbų žiede palikta kanclerio proteguoto Henriko Valua antspaudu heraldika (žr. 1 publikaciją).

⁹ D. W ó j c i k - G ó r a l s k a, *Król niemalowany*, Warszawa, 1983, s. 48; M. B o g u c k a, *Anna Jagiellonka*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1994, s. 119.

¹⁰ R. R a g a u s k i e n ė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis*, Vilnius, 2002, p. 127–129.

¹¹ H. L u l e w i c z, Radziwiłł Mikołaj zwany Rudym, *Polski słownik biograficzny*, t. 30/2, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1987, z. 125, s. 330–331.

¹² J. W o l f f, *Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 161; *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego*, s. 52

Didysis antspaudas naudotas iki 1581 m. Teiginys, kad pagaminti naują spaudą galėjo skatinti labai akivaizdžios įrašų ir heraldikos klaidos, nėra pagrįstas. Iš tikrųjų antrasis spaudas atsirado dėl visai kitų priežasčių. Jau 1800 m. Tadeusz Czackis užsiminė, kad Lietuvos spaudas Stepono Batoro laikais buvo pavogtas iš kanclerio E. Valavičiaus¹³. Iš vieno valdovo universalu, išsiuntineto valstybės pareigūnams, aiškėja, kad tai atsitiko Livonijos karo metu stovykloje prie Polocko. Valstybės spaudas su metaline skrynele iš E. Valavičiaus palapinės dingo 1581 m. liepos 18 d., naktį iš pirmadienio į antradienį. Kadangi buvo labai svarbu surasti vagį, Steponas Batoras prašė visų ką nors žinančių, nepriklausomai nuo luomo ir padėties, skubiai pranešti valdžiai, kad vagis kuo skubiau būtų sugautas ir atiduotas į teismą. Už tai jis pažadėjo dosniai atsilyginti ir griežtai nubausti tuos, kurie, turėdami žinių apie vagystę, jas bandytų nuslėpti. Toliau valdovas rašė, kad vietoj pavogtojo įsakęs pagaminti naują spaudą. Šį sprendimą priėmęs remdamasis savo pirmtakų patirtimi. Būtent taip pasielgęs Žygimantas Augustas, kai iš Lenkijos vicekanclerio Filipo Padniewskio buvo pavogtas spaudas. Universalu pabaigoje pabrėžiama, kad nuo šiol negalios nė vienas senuoju antspaudu patvirtintas dokumentas. Net jei kam kiltų kokių abejonių dėl dokumentų antspaudavimo, turi skubiai apie tai pranešti (žr. 2 publikaciją).

Daugiau smulkmenų apie vagystę randame žygyje dalyvavusio valdovo sekretoriaus Jano Piotrowskio dienoraštyje. Apie spaudo žuvimą, pasak jo, jau visi žino, išleisti net specialūs universalai. Vargšas Vilniaus kaštelionas (taip E. Valavičių vadina dienoraščio autorius) labai susikrimtęs. Manoma, kad spaudą iš kanclerio palapinės pavogė kažkas iš savųjų. Spaudas, kartu su pinigais ir brangenybėmis, buvo užrakinamas metalinėje skrynelėje, o ši metaline grandine pritvirtinta prie lovos kojos. Šalia jos buvo padėta kita dėžutė, ant kurios stovėjo sidabrinis dubenėlis ir šotėlis. Naktį, kai Vilniaus kaštelionas palapinėje užmigo, užsnūdo ir jo sargyba. Vagis nežinia kaip nuėmė nuo lovos kojos grandinę ir išsinešė skrynelę su dėžute, o dubenėlį ir šotėlį paliko. Ėmus ieškoti, prie Dauguvos upės buvo rasta ir dėžutė, ir skrynelė. Pastarosios vienas dangčio kampas atlenktas taip, kad per skylę įlįstų ranka. Iš skrynelės paimtas spaudas, bet pinigai ir brangenybės neliesti. Kadangi vagis kitų daiktų neėmė, reikia manyti, kad jį domino tik Lietuvos spaudas (žr. 3 publikaciją). Duomenų nėra, kad pavogtas spaudas kada nors būtų atsiradęs arba, kad kas nors už tai būtų buvęs nubaustas.

Taigi pirmasis Stepono Batoro Lietuvos didysis spaudas, perraizytas 1576 m. iš Henriko Valua spaudu, naudotas iki jo pavogimo 1581 m. liepos mėn. viduryje.

Antrasis didysis antspaudas, kaip rodo legendoje įrašyta data, atsirado 1581 m. Žinoma ir tiksliai jo pirmojo panaudojimo data. Maždaug po dviejų mėnesių nuo pir-

¹³ T. C z a c k i, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanem*, t. 1, Warszawa, 1800, s. 75.

mojo dingimo, Lietuvos Metrikoje, nurodžius ankstesniojo dingimo laiką ir vietą, buvo atminimui įrašyta, kad jo karališkosios didenybės nauju Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės antspaudu dokumentai pradėti antspauduoti 1581 m. rugsėjo 10 d. 22 valandą (žr. 4 publikaciją).

Antrasis didysis spaudas Lietuvos raštinėje turėjo išlikti iki Stepono Batoro mirties 1586 m. gruodžio 12 d., nors kol kas žinomi tik iki 1585 m. pabaigos juo tvirtinti dokumentai (žr. 5 publikaciją).

Šioje publikacijoje skelbiami abu Lietuvos didieji antspaudai (Nr. 1 ir 5), 1581 m. Stepono Batoro universalas (Nr. 2) bei amžininko J. Piotrowskio dienoraščio ištrauka apie pirmojo spaudu pavogimą (Nr. 3), taip pat 1581 m. įrašas Lietuvos Metrikoje apie naujo didžiojo spaudu įvedimą (Nr. 4).

1. Pirmasis Lietuvos didysis antspaudas, 1579–1581 m.

Orig.: Žinomas 21 egzempliorius ant įvairaus turinio 1580–1581 m. valdovo privilegijų, raštų, teismo sprendimų, išrašų iš Lietuvos Metrikos bei šaukimų į teismą. Dalis antspaudų sunykę: *Lenkijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*, Krokva (toliau – *LMAB*), perg. 610 (1580); *Lietuvos nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *LNB*), f. 101–38 (1581); *Lietuvos valstybės istorijos archyvas* (toliau – *LVIA*), f. 787, ap. 1, b. 29, l. 1 (1581.VII.9); f. 1177, ap. 1, b. 198, l. 1 (1580.I.16); b. 2535, l. 23 (1580), 26^v (1581); f. 1671, ap. 4, b. 409, l. 44^v, 48 (abu 1580); *MAB*, f. 16–25, l. 34^v (1580), 46, 49^v (abu 1580); 74, l. 96 (1579), 102^v (1580), 133^v (1580); f. 20–101 (1581); f. 31–1246 (1580); f. 43–20313 (1581); f. 256–1997, l. 2^v (1580); *Rusijos valstybinis senųjų aktų archyvas*, Maskva, f. 389 – Lietuvos Metrika, kn. 583, l. 18^v, 20^v (abu 1580); *Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius* (toliau – *VUB*), f. 48–32774 (1580); f. 69–11, l. 1 (1581).

Publ.: E. Diehl, *Uzupełnienie do sfragistyki*, kol. 117–118, rys. nr 9; A. Цітоў, *Сфрагістыка і геральдыка Беларусі*, c. 140.

Literatūra: T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach*, s. 75; *Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени, относящаяся главным образом к заключению Запольскаго мира (1581–1582 г.)*, изд. М. Коялович, Санктпетербург, 1867, с. 29–30, 31–32, 277–278, № 53; J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, wyd. [A.] Czuczynski, Kraków, 1894, s. 25, 27–28; M. Gumowski, *Pieczenie królów polskich*, s. 34–36 (Tas pats leid.: *WNA*, t. 3, 1911, Nr. 6, s. 89); T. Kruszyński, *Właściwości stylowe*, s. 58; *Akty cechów wileńskich*, wyd. M. Lowmiańska i H. Lowmiański przy udziale S. Kościalkowskiego, Wilno, 1939, s. 79, nr 62; 83, nr 63; M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Siegelkunde*, S. 35, 37; J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, *Antologia pamiętników polskich XVI wieku*, pod red. R. Pollaka; oprac. S. Drewniak i M. Kaczmarek, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966, s. 287–288; K. Dziwik, *Katalog dokumentów pergaminowych Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie*. Cz. 3: *Dokumenty z lat 1403–1797*, Wrocław–Warszawa–Kraków, 1970, s. 13, nr 522; S. K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 128; A. Шаланд, *Земельныя гербы Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага ў XIV–XVIII ст., Геральд Літэранд*, год 1, Горадня, 2001, № 2(2), с. 57–58.

Dviejų eilučių lotyniška legenda * STEPHANVS * DEI * GRACIA * REX * POLONIE * MAGNVS * DVX * LITVANIE * RVSIE * PRVSIE * MASOIE * SAMAG * || * KIOFIE * VOLINIE * POTLASIE * LIVVONIE * ETC * NEC * NON * PRINCEPS * TRANSSILVANIE * ETC * 1 * 5 * 7 * 6 (Steponas iš Dievo malonės Lenkijos karalius Lietuvos, Rusios, Prūsijos, Mozūrijos, Žemaitijos, Kijevo, Voluinės, Palenkės, Livonijos ir kt. didysis kunigaikštis, taip pat Transilvanijos ir kitų kunigaikštis, 1576) įrašyta humanistine kapitala palei antspaudo briauną, sudarytą iš storos profiliuotos linijos. Panašia profiliuota linija legenda atskirta nuo herbų vainiko, tik tarp jos eilučių įrėžta plona linija. Tarp legendos žodžių dedami maži penkiapaliai žiedeliai-žvaigždutės.

Vaizduolio centre, apjuostame stora profiliuota linija, – Lietuvos herbas: brandaus renesanso skyde vaizduojamas šarvuotas raitelis, laikantis virš galvos daugmaž horizontaliai pakeltą ilgą ploną kalaviją. Jis dėvi turnyrų smailųjį šalną, papuoštą, atrodo, dviem plunksnomis, kurių galai išsišakoja į 4 dalis. Prie kairiojo peties – nedidelis skydas su Batorų giminės herbu – vilko iltimis¹⁴, prie juosmens prisegtas kitas kalavijas. Žirgą dengia ilga gūnia, išsišakojanti po jo liemeniu į dvi dalis, kiekviena iš jų turi dvi uodegas; gyvulio uodega pakelta į viršų, susiraitę karčiai styro į viršų. Skydo papėdėje, po žirgo kojomis – žolėtos žemės fragmentas. Tarp valstybės herbo ir legendos – 6 renesansiniai skydai su dinastijų ir žemių herbais. Pačiame viršutiniame vaizduojamas Lenkijos Karalystės erelis, atrodo, su karūnele. Prie jo, iš kairės (heraldiškai), supintame kaspine humanistine kapitala rašoma: PA–T–ERNVM × (Tėvo). Žemiau – jungtinis Prancūzijos ir Medičių giminės herbas. Dešinėje, po trijų lapų vainiku – skydas, stulpeliu padalytas į du laukus. Priešinio lauko galvoje yra heraldinė lelija, kita – skydo papėdėje, tiesa, tik fragmentas, nes ant lelijos uždėtas stulpelis. Užpakaliniame lauke – keturi rutuliai¹⁵. Virš skydo kaspine rašoma: × MA–TE–RN–VM – × (Motinos). Kitoje pusėje vaizduojamas Sforcų giminės herbas – vaiką ryjantis žaltys su karūna ant galvos¹⁶. Po skydu kaspine rašoma: MATE–RN–V–

¹⁴ J. S z y m a n s k i, *Herbarz rycerstwa polskiego z XVI wieku*, Warszawa, 2001, s. 15.

¹⁵ Aišku, kad šis herbas atkeliavo iš Henriko Valua didžiojo antspaudo (*MAB*, f. 16–25, l. 1). Jo tėvas, Prancūzijos karalius Henrikas II, buvo vedęs Kotryną Mediči (H. G r o t e, *Stammtafeln*, Leipzig, 1877; 1984, S. 306–307, Taf. 231). Medičių giminės herbe auginame lauke vaizduojami 6 rutuliai (monetos), penki apatiniai – raudoni, o šeštasis viršuje – mėlynas su trimis auksinėmis lelijomis. Trys lelijos į herbą atkeliavo iš Prancūzijos ir buvo lyg karaliaus Liudviko XII (1498–1515) malonės ženklas Medičių giminei. Apie Prancūzijos ir Medičių heraldiką žr.: M. M a n n i n i, *Le podesterie di flesole e sesto dal XV al XVIII secolo*: Podestà, stemmi, statuti, ricerche araldiche e documentazione grafica di A. Ch. Mannini, Firenze, 1974, p. 104; G. O s w a l d, *Lexikon der Heraldik*, Leipzig, 1984, S. 241, 335; W. L e o n h a r d, *Das große Buch der Wappenkunst: Entwicklung, Elemente, Bildmotive, Gestaltung*, 3. Aufl., München, 1994, S. 347; M. P a s t o u r e a u, *Heraldry its origins and meaning*, London, 1997, p. 98–101.

¹⁶ O. N e u b e c k e r, J. P. B r o o k e - L i t t l e, R. T o b l e r, *Heraldry: Sources, Symbols and Meaning*, London, 1997, p. 253. Pirmą kartą valstybės didžiąjame antspaude vaiką ryjantį žaltį, kaip

M × (Motinos). Po šiais herbais dešinėje vaizduojamas angelas, dešinėje nuleistoje rankoje laikantis į viršų nukreiptą kalaviją, kairėje – paprastas kryžius. Prie pirmojo, virš skydo, supintame kaspine rašoma: KI–O–V–IEN × (Kijevo), prie antrojo, skydo apačioje, – VO–L–IN–EN × (Voluinės). Apatiniame skyde – bemaž stačias lokys su grandine ant kaklo ir įrašų supintame kaspine iš kairės: S–MO–LN–E–N × (Smolensko).

Antspaudas yra 77 mm skersmens.

Visi antspaudai – raudono vaško. Vieni įdėti į didelį geltono vaško kiautą ir prikabinoti prie pergamentų vyšnių sūlų pynute arba baltų, geltonų, vyšnių ir žydrų siūlų virvute¹⁷. Kitais tvirtinti popieriniai dokumentai. Paprastai išpausti į vašką per rombo formos popierines apsaugas (1580–1581), rečiau – per dokumento popierių į vašką, padėtą tarp antspauduojamojo ir kito neprirašyto dokumento lapo (1580)¹⁸.

E. Diehlas, skelbdamas šio antspaudo piešinį, turėjo savo rinkinyje vienintelį 1579 m. dokumentą, ant kurio tiesiog į raudoną vašką buvo išpaustas antspaudas. Tai, pasak tyrinėtojo, retas antspaudavimo būdas, neleidžiantis antspaudui gerai išlikti. Tad ir tiksliai perpiešti antspaudo nebuvo galima, nes jis vietomis ištrupėjęs ir užsitynęs, dalis įrašų prie dinastijų ir žemių herbų nebeperskaitomi. Labiausiai neaišku, kas vaizduojama dešiniajame skyde, žemiau Lenkijos erelio. A. Diehlas bandė piešti lyg Gediminaičių stulpus ir spėjo, kad jie gali priklausyti Trakų žemei. Iš įrašų bene aiškiausias esąs virš Sforců žalčio (Lenkijos erelio kairėje) – „PATERNVM?“, o erelio dešinėje (virš neaiškaus herbo) – „MATERNVM?“. Jis neatitinkąs spėjamo Trakų žemės herbo¹⁹.

M. Gumowskis žinojo kitą 1580 m. egzempliorių Nesvyžiaus Radvilų archyve, bet jo buvo išlikęs tik vidurys. Tad jis perpasakojo E. Diehlo duomenis, žinoma, šį tą pridėdamas nuo savęs. Pavyzdžiui, minėtą neaiškų simbolį M. Gumowskis nedvejodamas pavadino Gediminaičių stulpais, truputį kitaip nurodė kaspinių įrašus: KIOVIENS prie angelo, SAMOGITIE (Žemaitijos) prie lokio. Pasak jo, netikslumų yra tiek kaspinių įrašuose, tiek legendos tekste, kurią galėjo klaidingai perskaityti E. Diehlas. Tačiau taip pat aišku, kad klaidų buvo ir paties antspaudo legendoje (Masoe, Samag, Kiofie) bei heraldikoje. Nieko bendra su Steponu Batoru neturi Sforců žaltys, Gediminaičių stulpai (jų iš tikrųjų nėra, tai paties autoriaus išgalvojimas), negalima erelio vadinti tėvo, o Stulpų – valdovo motinos herbais²⁰.

motinos Bonos Sforcos herba, panaudojo Žygimantas Augustas (E. D i e h l, Uzupełnienie do sfragistyki, kol. 109–111, rys. nr 5; M. G u m o w s k i, *Pieczęcie królów polskich*, s. 27–28, nr 51, klaidingai pavadino austrų herbu).

¹⁷ 1580 ir 1581 m. antspaudai, *LMAB*, perg. 610; *LNB*, f. 101–38.

¹⁸ Žr. orig. nuorodą.

¹⁹ E. D i e h l, Uzupełnienie do sfragistyki, kol. 117–118, rys. nr 9.

²⁰ M. G u m o w s k i, *Pieczęcie królów polskich*, s. 34–35 (Tas pats leid.: *WNA*, t. 3, nr 6, s. 89).

Dar griežčiau didįjį antspaudą vertino Tadeusz Kruszyński, pavadindamas jį nevykusiai perdirbtu Žygimanto Augusto antspaudu²¹. Naujausioje baltarusių literatūroje, be išsamesnių komentarų, Stepono Batoro antspaudą paskelbė A. Citovas, tiesa, jį per klaidą priskyrė Žygimantui Augustui²². Bene tiksliausiai antspaudo simbolius ir kaspinių įrašus iššifravo kitas baltarusių tyrinėtojas – Aliaksejus Šalanda²³.

Reikia pripažinti, kad pirmajame Stepono Batoro didžiajame antspaude iš tikrųjų yra nemažai klaidų, kitas paskleidė patys tyrinėtojai. Pirmiausia visų žodžių galūnėse, kur turi būti AE, rašoma viena E. Be MASOIE ir KIOFIE, dar galima nurodyti klaidingai parašytą žodį POTLASIE. Negalima sutikti tik su M. Gumowskiu, atseit, dėl klaidingai parašyto žodžio SAMAG. Žemaitija – lotyniškai Samogitia (pasisitaiko ir Samagitia). Kadangi šis žodis parašytas legendos pirmojo žiedo pabaigoje, spaudo raizytojui teko jį trumpinti iki SAMAG. Kita vertus, išskyrus A. Šalandą, nė vienas iš minėtų autorių neperskaitė teisingai teksto prie apatinio herbo su lokiu. Aišku, kad juos suklaidino iš vėlesnių laikų gerai žinomas Žemaitijos lokys, tad ir kaspino įrašą SMOLNEN tyrinėtojai pavertė į SAMOGITIE. Pagaliau nėra šiame antspaude ir Gediminaičių stulpų, kuriuos bandė piešti E. Diehlas, o „įteisino“ M. Gumowskis.

Jau Lietuvos didžiojo kunigaikščio Aleksandro antspaude aplink valstybės herbą buvo išdėlioti 5 skydai su dinastijų ir žemių herbais. Viršuje buvo pavaizduotas tėvo Lenkijos erelis ir motinos Habsburgų juosta, o žemiau – trijų žemių herbai: Kijevo angelas, Voluinės kryžius ir Smolensko lokys²⁴. Tuos žemių simbolius randame ir Stepono Batoro antspaude. Tačiau kiti virš jų pavaizduoti herbai, kaip pastebėjo M. Gumowskis, yra aiškus nesusipratimas. Čia randame ne tik Lenkijos erelį su įrašu PATERNVM, bet ir Prancūzijos bei Medičių giminės herbų junginį, taip pat Sforcų simbolį – vaiką ryjantį žaltį su įrašais šalia jų esančiuose kaspinuose MATERNVM. Kadangi visi trys minėti herbai yra Stepono Batoro pirmtako Henriko Valua didžiajame antspaude, galima teigti, kad pirmasis Stepono Batoro spaudas buvo perdirbtas ne iš mažesnio Žygimanto Augusto, kaip dažnai rašoma, bet iš tokio pat dydžio Henriko Valua spaudo. Jame pataisyta legenda, ant raitelio skydelio uždėtos valdovo giminės vilko iltys, o visi kiti dinastijų ir žemių herbai palikti tie patys.

²¹ T. K r u s z y ņ s k i, *Właściwości stylowe*, s. 58. Turbūt šias išvadas lėmė M. Gumowskio samprotavimai apie Žygimanto Augusto didžiojo spaudą daugkartinį perdirbinėjimą (M. G u m o w s k i, *Pieczęcie królów polskich*, s. 37).

²² А. Ц і т о ў, *Сфрагістыка і геральдыка Беларусі*, с. 140.

²³ А. Ш а л а н д а, *Земельныя гербы Вялікага княства Літоўскага*, с. 57–58.

²⁴ E. R i m š a, *Lietuvos didysis antspaudas*, p. 1, 58.

2. 1581 m. Stepono Batoro universalas apie Lietuvos spaudo pavogimą

Orig. nežinomas.

Nuor. 1: 1581 m. liepos 18 d., stovykla prie Polocko. Universalas įrašas kirilica Lietuvos Metrikoje, kn. 67, l. 70^v–71^v (naudojomės mikrofilmu, saugomu LVIA). **Nuor. 2:** Rašytas lotynų kalba. Manoma, kad atsirado XVII a. Jo pagrindu galėjo būti J. Piotrowskio 1581 m. darytas nuorašas, kurį jis siuntė savo bičiuliui Lenkijos didžiajam maršalui Andrzejui Opalińskiui. XIX a. pateko į Viešąją imperatoriškąją biblioteką Sankt Peterburge (žr. 3 publikacijos 2 nuorašą). Lotyniškąjį universalso tekstą 1867 m. paskelbė M. Kojalovičius (*Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию*, c. 31, 277–278, № 53). Pasak jo, rankraštyje yra klaidų ir praleidimų (ten pat, p. V, VII). Nepaisant to, skelbiame abu variantus, nes jie tarpusavyje šiek tiek skiriasi ir vienas kitą papildo.

Visi kirilica rašyti tekstai parengti spaudai pagal Lietuvos Metrikos skelbimo metodines rekomendacijas (*Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской Метрики*, сост. А. Л. Хорошкевич, С. М. Каштанов, Вильнюс, 1985). Juos suredagavo dr. Algirdas Baliulis, o lotyniškąjį archeografiškai sutvarkė Darius Antanavičius.

Nuor. 1: [70^v] Универсалъ до всех вобец о згиненье печати г(о)с(по)д(а)рское у п(а)на Остафья Воловича, п(а)на виленьского, канцлера Вел(икого) К(ня)з(ства) Литовского

[71] Стефан, Божю м(и)л(о)стю корол полскии, великии княз лит(о)вскии.

Всимъ вобецъ и кождому з особна, которого жъ колвекъ стану, достоинства, заволянъ и народу людем, которым бы ку ведомости тот нашъ листь пришил. Ознаимuem, ижъ за прыпадком в таковом великомъ собранью воиска, якое тутъ есть людеи розмаитыхъ придати се недивно, украдена есть печат Великого Князства Литовского велможному пану Остафью Воловичу, пану виленьскому, канцлеру Великого Князства Литовского, старосте берестейскому и кобрынскому, прошлое нocy, то есть перед днемъ осмнадцатымъ м(е)с(е)ца июля вторковымъ по недели девятой по семои суботе, в намете его властномъ з скрыкою железною. А ижъ немало нам на томъ належить, абы злочыица, котормы то учынил, показал се и выявил, про то напоминаемъ всех такъ стану шляхетского яко и иншихъ людеи, такъ подданыхъ нашихъ яко тежъ и обчого народу, которые намъ албо и подданымъ нашимъ на тотъ часъ служить, чтобы кожды помнечы на свою повинность з веры своее противъ нам мели о том старале, ижъ гдебыколвекъ могъ хто доизрети, доведати се и переняти и што о неи услышать, абы без мешкаля о томъ дал знати до въраду або сам се о том старал, яко бы печат тая и злочыица, при которм бы была, поймал с нею и отдаи быт могъ до владу, в чом невоитпим, же кожды учинить хутливе, верне и с пилностью всякою, а мы, через кого бы ся то показало, вдячне то примем [71^v] от него и ласкою нашою г(о)с(по)д(а)рскою нагрожати

будемъ. А хто бы тежъ ведаючы того замилчивал и таиль, а оказало бы се то потом, нашего не ушол бы срокного карая. То тежъ при том даемъ знати, же вжо на местце тое печати украденое даемъ иньшую рыти, заховуючы се в той мере прикладомъ продковъ своих, а меновите короля его милости светое памети Жыкгимонта Августа, которы, кгда печат Коруны Польское велебнему князю Филипови Падневскому²⁵, подканцлерому на тот час короньному, украдена была, даль такъже на ее местцо иньшую вырыты. А такъ кождыи абы о тымъ ведал, а што бы колвекъ до кого под датою пришлою от дня дисеишого починаючи за давною оною печатю пришло, абы и местца то не мело и печат на то была пилная, естли бы тежъ мел хто речы свои под тамтою печатю з воитпливостю якою, абы озвати ся с тым не занехал. На што все для певнеишее веры рукою се нашою есмо подписали до того нашего листу. Писан на становиску нашом под Полоцкомъ лет(а) Бож(его) нарож(еня) 1581 м(е)с(е)ца июля 18 дня.

Подпис руки г(о)с(по)д(а)рское.

Nuor. 2: [277] *Universale pro amissione sigilli Magni Ducatus Lithuaniae*

Universis et singulis cuiuscunque status, dignitatis, conditionis atque sexus et nationis hominibus, ad quos hae litterae nostrae devenerint, notum facimus. Accidisse casu quodam (quod tamen in tanta praesertim, quae hic nunc habetur, diversorum hominum congregatione mirandum non est), ut [278] sigillum Magni Ducatus Lithuaniae magnifico Eustachio Wołowicz, castellano Vlnensi, Ducatus eiusdem cancellario, nocte praeterita, quae diem 18 mensis iulii, feriam nimirum 3 post dominicam 9 post Pentecostes festa praecessa, in eius tentorio cum ferrea cistula furto subtraheretur. Cum vero plurimum nostra intersit, ut a quo facinus hoc perpetratum sit, scire possimus, hortamur omnes in universum tam ordinis equestris, quam alios quosvis subditos nostros, tum et peregrinos aliarumque nationum homines, qui nostris vel subditorum nostrorum servitiis sunt addicti, ut pro debita nobis fide, quam boni subditi suo principi bonique servitores suo domino praestare tenentur, ut qui aliquid forte de eo ipso sublato sigillo compertum et cognitum ratione quapiam habuerit atque vel conspexerit illud apud aliquem, vel de illo auditu aliquid perceperit, id ad magistratum proximiorum quam primum deferat, vel alioqui eum, quem hoc ipsum sigillum

²⁵ Pšemyślio vyskupas Filipas Padniewskis Lenkijos vicekancleriu buvo 1559–1562 m. (*Urzednicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, pod. red. A. Gąsiorowskiego, Kórnik, 1992, s. 109). Iš jo spaudas pavogtas 1559 m. Vėliau jį rado, bet sugadintą, tad liepė pagaminti naują (G. L e n g n i c h, *Ius publicum Regni Poloniae*, t. 1, Gedani, 1742, p. 233–234; G. P. S c h u l t z, *Commentarius de cancellariis Regni Poloniae*, Dantisci, 1742, p. 37–38; B. L e n g n i c h, *Prawo pospolite Królestwa Polskiego*, wyd. nowe, t. 1, Kraków, 1836, s. 114).

habere aut habuisse certo cognoverit, comprehendendum et ad magistratum²⁶ tradendum curet, quod equidem summa cum fide studioque ac diligentia facturum esse quemlibet non dubitamus, cum praesertim facile quisque animadvertat, quantum nostra intersit, ne supprimatur ullo modo tanti momenti factum. Cuius vero cura ac diligentia investigatum et indicatum illud fuerit, gratissimam is suam operam nobis esse futuram sciat benignamque semper illius rationem nos esse habituros. Quodsi econtra quis celare voluerit factum hoc neque cognitum aut aliqua saltem ratione perceptum revelaverit magistratui, in eum gravissime tanquam conscium sceleris animadvertetur. Illud praeterea scire omnes volumus nos in locum ablati illius sigilli aliud novum parandum et sculpendum mandavisse sequuti ea in re exemplum antecessorum nostrorum, maxime vero serenissimi regis Sigismundi Augusti, qui itidem, dum Regni sigillum reverendo olim Philippo Padniewski²⁷, vicedancellario Regni, furto Cracoviae ablatum fuisset, aliud in illius locum conficiendum curaverat. Quare cum ea de re omnibus publicatum a nobis sit, diligenter quisque caveat, ne quis litteras sub signo veteris sigilli, quae datam diei praesentis et subsequantium in se contineant, admittat. Quodsi etiam habeat quispiam sua negotia ac litteras signatas illo sigillo et aliquam in illis dubitationem inesse suspicaverit, ne silentio id praetereat. In quorum omnium fidem praesentes, manu nostra subscripsimus. Datum in stativis ad arcem nostram Polocensem 18 iulii 1581, regni 6.

Stephanus rex

3. Janas Piotrowskis apie Lietuvos didžiojo spaudo pavogimą 1581 m.

Orig. nežinomas. Pšemyslis vyskupas ir valdovo sekretorius J. Piotrowskis dalyvavo Stepono Batoro žygyje į Pskovą. Jis užrašinėjo įvykius ir laiškų forma (1581 04 09–1582 03 18) siuntė Lenkijos didžiajam maršalui A. Opalińskiui. Tie laiškai, pavadinti „Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków“, neišliko. Bet žinomi du A. Opalińskiui siųstų laiškų ir kitų aktų nuorašai (J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, *Antologia*, s. 280).

Nuor. 1: Atsirado XVI a. pabaigoje. Kadaisė priklausė Dzikovo bibliotekai (sign. XXIV, A 23), dabar saugomas Jogailaičių bibliotekoje (sign. 186/51). Visą šio nuorašo dienoraštį 1894 m. paskelbė A. Czuczynskis (J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, s. 25, 27–28, apie antspaudą; VIII–XI, apie autorių ir dienoraštį), dienoraščio fragmentus – 1966 m. Stanisławas Drewniakas ir Marianas Kaczmarekas (J. Piotrowski, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, *Antologia*, s. 287–288, apie antspaudą; LXXI–LXXVIII, 280–283, apie autorių ir dienoraštį). **Nuor. 2:** Pasak M. Kojalovičiaus, atsirado XVII a. Kažkoks dvasininkas XIX a. jį atidavė Mogiliavo arkivyskupui Gavriliui, o šis per senatorių M. K. Ceimerną rankraštį padovanojo Viešajai imperatoriškajai bibliotekai Sankt Peterburge. Iš čia dienoraštį ir nemažai kitų aktų 1867 m. paskelbė M. Kojalovičius (*Дневник последнего*

²⁶ Po šio žodžio padėti 5 taškai. Jei čia buvo praleistas ar neperskaitytas žodis, jis, palyginti su kirilica rašytu tekstu, esmės pakeisti negalėjo.

²⁷ Žr. 25 nuorodą.

похода Стефана Батория на Россию, с. 29–30, 31–32, apie antspaūdą; III–VII, apie autorių ir dienoraštį).

J. Piotrovskio žinios apie Lietuvos antspaūdą skelbiamos iš 1966 m. S. Drewniako ir M. Kaczmareko parengtos „Antologijos“.

[287] 18 Julii [1581 r.]

Dzisiejsej nocy trafił się nietrefny casus Panu Wileńskiemu²⁸. Pieczęć mu, gdy spał z nami, tu ukradziono. Agrippa²⁹ do Pana Kanclerza³⁰ z tym raniuchno przybieżał od niego. Porwał się zarazem Pan, jachał do Króla³¹, zastał Pana Wileńskiego z Panem Wojewodą Wileńskim³², czekające przed namiotem królewskim, niż Król wyszedł do Mszy. Szli do niego i powiedzieli mu. Wyszedł do Mszy Król nie z dobrą myślą, nie wiem, dlategoli, czyli że go grzbiet bolał, bo chromiąc wyszedł. Pan Wileński, nieborak, turbatus bardzo; jakoż jest dłaczege, nie leda to co. Cichuczko o tym ludzie mówią, jakoby nie wiedząc o tym, Boże go w tym pociesz. Widzę, że i Pan Kanclerz pomaga mu do tego, ale to barzo cicho sprawują.

<...>

O pieczęć litewską już wszyscy wiedzą. Piszą uniwersały o nią; kopiją posyłam ich WM³³. Nieborak Pan Wileński sfrasowany barzo, jakoż jest o co. Dziwna to, jako zginęła, i musi być, że ktoś swój wziął. A na nic nie godził, jedno na to! Usnął Pan w namiecie, straż około niego także posnęła. Namiotek odpiąć dla chłodu kazał. Skrzynka żelazna, w której pieczęć, a przy niej coś portugałów i klejnoty drugie zamknięte były, na żelaznym łańcuszku do nogi u łożka przywarta leżała. Podle niej leżała też szkatuła druga, na niej stała miednica srebrna z nalewką. Złodziej, nie wiem jako, skrzynkę żelazną, łańcuch u łożka z nogi zjawszy, wziął, także i onę szkatułę także porwał, a miednicę z nalewką zostawił. Kiedy tego od Pana Wileńskiego szukano, naleziono nad brzegiem u Dźwiny onę szkatułę leżąc i onę żelazną skrzynkę nie [288] odłupioną, bo znać że nie mógł złodziej, ale wierzchnie wieko w jednym rogu gwałtem odwiedzione i odjęte tak, co jedno rękę tam wetchnąć mógł. I nie wziął nic innego, jedno pieczęć z łańcuszkiem. Portugały i klejnoty zostawił, skąd suspicyja jest, że ten złodziej na pieczęć tylko ważeł.

<...>³⁴.

²⁸ Eustachijus Valavičius, Vilniaus kaštelionas ir Lietuvos kancleris.

²⁹ Venclovas Agripa, tuo metu Lietuvos raštininkas (E. R i m š a, Venclovas Agripa ir jo giminė (1. Kilmė ir pirmtakai), *Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai*, A serija, t. 1(94), 1986, p. 69, lent. 1).

³⁰ Janas Zamoyskis, Lenkijos karalystės kancleris (*Urzednicy centralni i nadworni Polski*, s. 55).

³¹ Steponas Batoras, Lenkijos karalius ir Lietuvos didysis kunigaikštis.

³² Mikalojus Radvila Rudasis, Vilniaus vaivada ir Lietuvos didysis etmonas.

³³ Andrzejus Opaliński, Lenkijos didysis maršalas (J. P i o t r o w s k i, *Dziennik wyprawy Stefana Batorego pod Psków*, *Antologia*, s. 280). Universalso kopija skelbiama (žr. 2 publikaciją).

³⁴ Čia ir aukščiau skliausteliais pažymėtos vietos praleistos, nes ten rašoma apie kitus įvykius.

4. 1581 m. įrašai Lietuvos Metrikoje apie naujo didžiojo spaudu įvedimą

Dok. 1: [1581 m. rugsėjo 10 d.] įrašas Lietuvos Metrikoje apie Lietuvos spaudu pavogimą ir naujo spaudu vartojimo pradžią, kn. 67, l. 70^v. Be vietos ir datos. Data nurodoma pagal antrąjį dokumentą.

Dok. 2: 1581 m. rugsėjo 10 d. įrašas Lietuvos Metrikoje, kn. 68, l. 101. Vieta nenurodyta, įrašas įvardytas „Оповедале о згине не печати г(о)с(по)д(а)рское“. Išskyrus nurodytus įrašų įvardijimus ir datą, abiejų dokumentų tekstai vienodi. Skelbiama pagal pirmąjį dokumentą.

[70^v] Записане до книг згине не печати Вел(икого) К(ня)з(ства) Лит(овского) и часу коли другою печатовати почато.

Ижъ печат его королевское милости Великого Князства Литовского в року нынешнимъ тисеча пятьсот осмьдесят первомъ м(е)с(я)ца июля осмнадцатого дня в ночи з среды на четвертъ³⁵ будучы намъ под Полоцькомъ есть згинула, на которое местце новая печат его королевское милости Великого Князства Литовского *ест* учинена, которою почато печатовати в року нынешнем тисеча пятсот осмьдесят первомъ м(е)с(е)ца септебра десятого дня о године двадцат второу. Што для памяти до книг его милости г(о)с(по)д(а)рских кацлярииских есть записано.

5. Antrasis Lietuvos didysis antspaudas, 1581–1585 m.

Orig.: Žinomi 28 egzemplioriai ant įvairaus turinio 1581–1585 m. valdovo privilegijų, universalų, raštų, teismo sprendimų, laiškų, išrašų iš Lietuvos Metrikos bei šaukimų į teismą. Dalis antspaudų sunyke: *LNB*, f. 93–71 (1582, popierinė apsauga prisiūta vyšniniais siūlais); *LVA*, f. 1135, ap. 4, b. 357, l. 11 (1582); f. 1177, ap. 1, b. 4006, l. 16 (1582); f. 1280, ap. 1, b. 1403, l. 1 (1581); f. 1282, ap. 5, b. 166, l. 1 (1582); f. 1671, ap. 4, b. 472, l. 447 (1584); *MAB*, f. 1–562 (1582); f. 2–31 (1585); f. 16–25, l. 57^v (1582), 72 (1582), 85 (1585.XII.11); 76, l. 63 (1583), 112^v (1584); 205, l. 83^v (1584); f. 17–130, l. 99^v (1581.XI.12); f. 20–156 (dok. nenumeruoti: 1583, 1584); 157 (1584); f. 43–23953, l. 2^v, 4 (abu 1583), 25 (1584); f. 264–223, l. 2^v (1584); 1140, l. 2, 3^v (abu 1582); *Rusijos mokslų akademijos bibliotekos Rankraščių skyrius*, Sankt Peterburgas, I. I. Sreznevskio rinkinys, sign. 24.3.35 (1582); *VUB*, f. 4, A–91, Nr. 5978, l. 4 (1582); 5979 L. 5^v (1582); f. 48–32777 (1582).

Publ.: E. Dichl, *Uzupelnienie do sfragistyki*, kol. 118–119, rys. Nr. 10; T. Kruszyński, *Właściwości stylowe*, s. 57; A. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 128–129.

Literatūra: *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею*, сост. I. Григорович, т. 3, Санкт-Петербург, 1848, с. 280, № 139; *Рукописное отделение Виленской публичной библиотеки, состоящей под августейшим покровительством его императорского высочества государя наследника цесаревича Александра Александровича*, труд П. Гильдебрандта, вып. 1, Вильна, 1871, с. 85, № 32; M. Gumowski, *Pieczenie królów polskich*, s. 36 (Tas pats leid.: *WNA*, t. 3, nr 6, s. 89–90; nr 7, s. 108); *Акты чехов вилеńских*, s. 96,

³⁵ 1581 m. liepos 18 d. buvo antradienis. Taigi spaudas dingo naktį iš pirmadienio į antradienį. Raštininkas, nurodydamas iš trečiadienio į ketvirtadienį, aiškiai apsiriko. Galbūt jį suklaidino lotyniško universalso datavimas „feriam nimirum 3“ (žr. 2 publikacijos 2 nuorašą).

Nr. 70; M. Gumowski, M. Haisig, S. Mikucki, *Sfragistyka*, s. 180; R. Jasas, *Pergamentų katalogas*, Vilnius, 1980, p. 274, Nr. 683; p. 278, Nr. 692; S. K. Kuczyński, *Polskie herby ziemskie*, s. 128; A. Шаланда, *Земельныя гербы Вялікага княства Літоўскага*, с. 58.

Lotyniška legenda, * STEPHANVS * DEI * GRATIA * REX * POLONIAE * MAGNVS * DVX * LITVANIAE * RVSIÆ * PRVSIÆ * MASOVIÆ * SAMOGITLÆ * KIOVIÆ * || * VOLINIAE * PODLIASLÆ * LIVONIAE * NEC * NON * PRINCEPS * TRANSILVANIAE * ANNO * DOMINI * 1 * 5 * 8 * 1 ✎ (Steponas iš Dievo malonės Lenkijos karalius, Lietuvos, Rusios, Prūsijos, Mozūrijos, Žemaitijos, Kijevo, Voluinės, Palenkės, Livonijos didysis kunigaikštis, taip pat Transilvanijos kunigaikštis, 1581 Dievo metai) įrašyta humanistine kapitala dviejuose plona linija atskirtuose žieduose palei antspaudo briauną, sudarytą iš profiliuotos linijos. Tokia pat linija ji atskirta ir nuo herbų žiedo. Tarp legendos žodžių padėti, atrodo, mažyčiai penkialapiai žiedeliai, pabaigoje – augalinių motyvų ornamentas.

Vaizdulio centre, apjuostame vainiku (surištas dešinėje pusėje), Lietuvos herbas: stačiakampiam suapvalinta apačia ir aprėmintame siauru renesansiniu kartušu skyde, viršuje papuoštame nedidele angeliuko galva su sparneliais, vaizduojamas šarvuotas raitelis, laikantis dešinėje rankoje horizontaliai virš galvos pakeltą kalaviją, kairėje – pavadį. Jis dėvi uždara smailųjį riterio šalną be papuošimų. Prie kairiojo peties – nedidelis skydas su dvigubu kryžiumi, prie juosmens prisegta kalavijo makštis, pentinas primena žvaigždę. Žirgą, kurio karčiai sušukuoti į apačią, puošia krūtinės ir nugaros diržai, jį dengia trumpa gūnia; gyvulio uodega pakelta į viršų. Tuščias laukas aplink raitelį damaskinuotas augalinių-geometrinių motyvų ornamentu. Tarp valstybės herbo ir legendos – 6 renesansiniai skydai su dinastijų ir žemių herbais. Pačiame viršutiniame vaizduojamas Lenkijos erelis su trilape karūna ant galvos. Jam iš kairės raitytame kaspine humanistine kapitala rašoma: R-EG- * – POLO * – Regni Poloniae (Lenkijos Karalystės). Žemiau, dešinėje (heraldiškai), Gediminaičių stulpai. Virš skydo kaspine: TER * – * M * – D – * L * – Terrae Magni Ducatus Lituaniae (Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės). Kitoje pusėje vaizduojamas Batoro herbas – trys vilko iltys. Po juo raitytame kaspine įrašyta: REGI – FA – M – I * – Regis familiae³⁶ (Karaliaus giminės). Po šiais herbais, dešinėje, – Kijevo angelas, laikantis dešinėje nuleistoje rankoje į viršų nukreiptą kalaviją, kairėje pusėje – Voluinės kryžius. Virš pirmojo herbo raitytame kaspine skaitome: TE-R – * M – * – D * L * (LDK žemės), po antruoju – TER* – * M * – * D * – * L * (LDK žemės). Apatiniame skyde – pusiau stačias (puolantis) Smolensko lokys su grandine ant kaklo. Dešinėje raitytame kaspine įrašyta: TE-R * – * – * M * D * – * L * (LDK žemės).

³⁶ Visuose antspauduose kaspino supynimas nelabai aiškus. Pagal prasmę žodžiai turėtų būti išdėstyti taip. Be to, po FA gali būti dar vienas skirtukas. Tuomet tektų skaityti: REGI – FA * – M – I *.

Antspaudas yra 80 mm skersmens.

Visi antspaudai raudono vaško. Vieni, apsaugoti geltono vaško kiautais, prikabinėti prie pergamentų baltų, geltonų, vyšniųjų ir žydrų siūlų raiščiais³⁷. Kitais antspauduoti popieriniai dokumentai³⁸. Paprastai jie išpausti į vašką per rombo formos popierines apsaugas (1581–1585), rečiau – į vašką, padėtą tarp antspauduojamojo ir kito neprirašyto dokumento lapo (1582). Vienas laiškas sulankstytas, pervertas siaura popierine juoste ir ant jos galų uždėjus vašką išpaustas antspaudas per neaiškios formos popieriaus gabalėlį (1581).

Ir šio antspaudo piešinį pirmasis paskelbė E. Diehlas, žinojęs 1581 m. originalą ir dvi gipso kopijas, vieną velionio Podczaszyńskio³⁹, kitą pono Pawliszako⁴⁰ rinkiniuose. 1581 m. antspaudas buvo išpaustas į raudoną vašką, padėtą tarp antspauduojamojo ir kito neprirašyto dokumento lapo. Jis teisingai nurodė, kad kaspine virš Batoro herbo buvo parašyta REG. POLO, o ant visų kitų: TER M. D. L. (Terrae Magni Ducatus Lituaniae), tiesa, po Batoro herbu esančiame kaspine parašė šiek tiek kitaip – REG ar REO ir M. Pasak autoriaus, tai vienas iš gražiausių iš visų iki tol buvusių Lietuvos antspaudų⁴¹.

M. Gumowskis šios rūšies antspaudų nerado, tad perpasakojo savo pirmtaką. Jis spėjo, kad E. Diehlo piešinyje įrašas kaspine po Batoro herbu: REG M gali reikšti Regiae Maiestatis? Pataisytame antspaude, pagal M. Gumowski, nebėra legendos klaidų, geriau sutvarkyta heraldika, nors ir čia Gediminaičių stulpai vadinami Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemės herbu, be to, Kijevo ir Voluinės simboliai įdėti į Lietuvos, o turėję būti Karalystės antspaude⁴².

T. Kruszyńskis, aptardamas E. Diehlo skelbtą piešinį, išsamiau komentavo tik antspaude pavaizduotų herbų kartušus⁴³. A. Citovas Nesvyžiaus Radvilų archyve surado du 1581 ir 1584 m. raudono vaško antspaudus, iš jų vieną paskelbė, bet ne visai tiksliai perskaitė kai kuriuos kaspinių ir legendos tekstus⁴⁴. Daug geriau kaspinių įrašus iššifravo A. Šalanda⁴⁵.

³⁷ 1582 ir 1585 m. antspaudai, *MAB*, f. 1–562; f. 2–31.

³⁸ Žr. orig. nuorodą.

³⁹ Architektas ir kolekcininkas Bolesław Podczaszyński (1822–1876).

⁴⁰ Turbūt dailininkas Waclaw Pawliszak (1866–1905).

⁴¹ E. Diehl, Uzupełnienie do sfragistyki, kol. 118–119, rys. nr 10.

⁴² M. Gumowski, *Pieczęcie królów polskich*, s. 36. Tyrinėtojas nenorėjo aiškinti, kad Kijevo ir Voluinės simboliai turi aiškų gerai žinomų pretenzinių herbų pobūdį. Lietuva, kai lenkai 1569 m. atplėšė Didžiosios Kunigaikštystės pietines žemes, su tuo nesusitaikė ir daug kartų reikalavo jas sugrąžinti (J. Lapo, *1588 metų Lietuvos Statutas*, t. 1: *Tyrinėjimas*, d. 1, Kaunas, 1934, p. 314–316, 322–323, 326–329 ir kt.). Tad ir atimtų žemių herbai Lietuvos valstybės antspauduose išliko iki 1795 m.

⁴³ T. Kruszyński, *Właściwości stylowe*, s. 58.

⁴⁴ Pavyzdžiui, po Batoro herbu esantį įrašą perskaitė REGE (karaliaus), legendoje – SAMAGITLĚ · KIOVIA.. <...> ...OLLINIĚ · PODLASIĚ (А. Цітоў, *Пячаткі старажытнай Беларусі*, с. 129).

⁴⁵ А. Шаланда, *Земельныя гербы Вялікага княства Літоўскага*, с. 58. Tiesa, ir jis piešinyje po Stepono Batoro iltimis įrašė REGI, bet tekste, kaip ir A. Citovas, – REGE.

Palyginti su ankstesniuoju, jį gamino geresnis meistras. Antspaudas šiek tiek didesnis, kito stiliaus. Legenda parašyta taisyklinga lotynų kalba. Nuo pirmojo skyrėsi dar ir tuo, kad į raitelio skydą buvo sugražintas Jogailaičių dvigubas kryžius, o į dinastijų ir žemių herbų žiedą įdėti Gediminaičių stulpai, iš valstybės antspaudų dingę dar XV a. pirmojoje pusėje⁴⁶.

⁴⁶ Paskutinytis šį simbolį raitelio skyde naudojo didysis kunigaikštis Žygimantas Kęstutaitis (*Zbiór praw litewskich od roku 1389 do roku 1529, tudzież rozprawy sejmowe o tychże prawach od roku 1544 do roku 1563*, przygotował A. T. Działyński, Poznań, 1841, s. II; tabl. III, a; F. A. V o s s b e r g, *Siegel des Mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen: Ein Beitrag zur Förderung diplomatischer, genealogischer, numismatischer und kunstgeschichtlicher Studien über ursprünglich slavische Theile der preussischen Monarchie*, Berlin, 1854, S. 44, Taf. 24; M. G u m o w s k i, *Pieczenie książąt litewskich*, s. 724; tabl. VIII, 56).